

KULTUROLOGIYA

UOT 0.69

ORCID: 0009-0003-4738-745X

DOI: 10.52094/UOEM4732

Şahnaz Akif qızı Atayeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
sahnazhumbatova@gmail.com

MÜHARİBƏ ZAMANI QARƏT EDİLMİŞ AZƏRBAYCAN MUZEYLƏRİ

Xülasə: Azərbaycan tarixi minilliklər boyu formalaşmış zəngin mədəni irsə və maddi-mənəvi sərvətlərə malik olan bir sivilizasiya mərkəzi olmuşdur. Bu irsin qorunması və öyrənilməsi məqsədilə ölkə ərazisində müxtəlif profilli muzeylər tarix, etnoqrafiya, incəsənət və xüsusilə diyarşünaslıq muzeyləri fəaliyyət göstərmişdir. Diyarşünaslıq muzeyləri konkret bölgələrin sosial-iqtisadi, etnoqrafik və tarixi inkişaf proseslərini əks etdirən unikal mənbə kimi, həm elmi-tədqiqat baxımından, həm də milli-mədəni kimliyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır..

Lakin XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində ölkənin əhəmiyyətli bir hissəsi Qarabağ və ətraf rayonlar işğala məruz qaldı. 30 ilə yaxın davam edən bu işğal zamanı yalnız insan həyatları və yaşayış məntəqələri deyil, həm də Azərbaycan xalqının mədəni irsinin ayrılmaz parçası olan muzeylər, tarixi abidələr və kitabxanalar sistemli şəkildə dağıdılmış, talan olunmuş və bəzi hallarda məqsədli şəkildə məhv edilmişdir.

Ermənistanın işğal altında saxladığı ərazilərdə həyata keçirdiyi mədəni vandalizm aktları beynəlxalq humanitar hüququn xüsusilə 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və UNESCO-nun mədəni irsin qorunmasına dair sənədlərinin kobud şəkildə pozulmasıdır. Onlarla muzeydə saxlanılan minlərlə eksponat arxeoloji tapıntılar, xalça nümunələri, numizmatik kolleksiyalar, məişət əşyaları, nadir sənədlər və digər əşyalar itkin düşmüş, xarici ölkələrə çıxarılmış və ya qara bazarlarda satılmışdır.

Bu məqalənin məqsədi, Azərbaycanın işğal dövründə mədəni irsinə vurulan zərərin əsas istiqamətlərini xüsusilə də Qarabağ və digər bölgələrdəki

diyarşünaslıq muzeylərinin taleyini elmi əsaslarla araşdırmaq, tarixi sənədlər və faktlar əsasında işıqlandırmaq və bu sahədə aparılan bərpa, rekonstruksiya və beynəlxalq hüquqi səyləri təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, qarət, artefakt, mədəni irs, müharibə.

Qarabağ bölgəsi əsrlər boyu Azərbaycan mədəniyyətinin, sənətkarlığının və tarixi inkişafının mühüm beşiyi olmuşdur. Bu ərazi zəngin arxeoloji tapıntılarla, xalçaçılıq və musiqi ənənələri ilə, həmçinin yüksək səviyyəli sənət nümunələri ilə tanınmışdır. Bölgədəki muzeylər yalnız əşyaların toplanıb nümayiş etdirildiyi mərkəzlər deyil, həm də milli kimliyin formalaşmasında fundamental rol oynamış elmi-mədəni ocaqlar idi. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi zamanı Qarabağda fəaliyyət göstərən onlarla muzey ya tamamilə dağıdılmış, ya da sistemli şəkildə talan edilmişdir (Mədəniyyət Nazirliyi, 2020).

İlk öncə bu muzeylər arasında 1976-cı ildə yaradılmış Şuşa Tarix Muzeyinə nəzər salaq. Muzey şəhərin və ümumilikdə Qarabağ bölgəsinin tarixini əhatə edən 5,000-dən çox eksponata malik idi. Burada toplanmış artefaktlar arasında:

1. Qarabağ xanlığı dövrünə aid qızıl və gümüş sikkələr;
2. Xan saraylarından əldə edilmiş zərgərlik məmulatları (qolbaqlar, sırğalar, broşlar);
3. Arxeoloji tapıntılar, o cümlədən Tunc dövrünə aid gil qablar və daş əmək alətləri;
4. XVIII-XIX əsrlərə aid əlyazmalar və məhkəmə sənədləri;
5. Tarixi fotolar və yerli ziyalıların şəxsi arxiv materialları yer alırdı (Əliyeva, 2015).

Muzey işğal zamanı tamamilə dağıdılmış, içindəki eksponatlar Ermənistana daşınmış və bir çox hallarda qara bazarlarda satışa çıxarılmışdır (UNESCO, 2021). Şuşanın işğalı nəticəsində muzeyin nə binası, nə də eksponat fondu bütöv şəkildə qoruna bilməmişdir.

1985-ci ildə açılan Şuşa Xalça Muzeyi Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin nümunələrinin qorunduğu mühüm mədəniyyət müəssisəsi idi. Muzeydə aşağıdakılar sərgilənirdi:

1. “Qasımuşağı”, “Çələbi”, “Şabalıdı Buta” kimi Qarabağ kompozisiyalı xalçalar;
2. XIX əsrə aid yun və ipək üzərində işlənmiş xalça fraqmentləri;
3. Toxuculuq dəzgahları və boya texnologiyasını əks etdirən avadanlıqlar;

4. Yun boyama prosesində istifadə olunan təbii bitkilər və boya maddələri (Aliyev, 2019).

Xalçaların bir hissəsi Ermənistana aparılmış, bəzi nümunələr isə sonradan beynəlxalq sərgilərdə “erməni xalçası” kimi təqdim edilmişdir. Bu hal mədəniyyətin mənimsənilməsi və saxtalaşdırılması nümunəsi kimi dəyərləndirilir (ICBS, 2005).

XX əsrin ortalarında yaradılmış Ağdam Diyarşünaslıq Muzeyi regionun tarixini, etnoqrafiyasını və sənətini əks etdirən mərkəzə çevrilmiş, kolleksiyasında tunc dövrünə aid dəfn inventarları, gil qablar, insan fiqurları, mis və tuncdan hazırlanmış məişət əşyaları, XIX əsrə aid milli geyimlər, qadın bəzək əşyaları və bölgənin məşhur ziyalılarına məxsus sənədlər və fotolar yer almışdır (Əliyeva, 2015). Lakin 1993-cü ildə Ağdamın işğalı zamanı muzey binası tamamilə dağıdılmış, əşyaların böyük bir hissəsi məhv edilmiş və ya talan olunmuşdur. Sonradan bəzi eksponatların Ermənistanda hərraca çıxarıldığı ehtimal olunur (UNESCO, 2021).

Qarabağ bölgəsindəki digər diyarşünaslıq muzeyləri Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayon muzeyləri – yerli tarixi və gündəlik həyatın müxtəlif aspektlərini əks etdirən zəngin kolleksiyalara sahib olmuşdur. Hər muzeydə rayonun özünəməxsus eksponatları mövcud idi: Bartaz dağından tapılmış qədim qəbir daşları (Zəngilan), qədim qəlyan və tütüncülük avadanlıqları (Qubadlı), yerli usta əl işləri ilə hazırlanmış mebellər və ağac oyma nümunələri, əkinçilik və maldarlıqla bağlı alətlər, habelə əfsanəvi qəhrəmanlara dair şifahi materiallar və afişalar.

İşğal zamanı Qarabağdakı muzeylərin aqibəti Ağdam və Şuşadakından fərqlənməmiş, binalar dağıdılmış, eksponatlar yoxa çıxmış və bəziləri Ermənistan ərazisində muzeylərə daşınmışdır (Mədəniyyət Nazirliyi, 2020). Ən çox zərər görən eksponat kateqoriyaları arasında qızıl və gümüş zinət əşyaları, əlyazmalar və sənədlər, xalçalar və toxuculuq nümunələri, eləcə də tarixi fotolar və şəxsi arxiv materialları olmuşdur. Bu faktlar göstərir ki, Qarabağda muzeylərin qarət olunması və dağıdılması təsadüfi deyil, sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2021-ci ildə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Milli Prioritetlər” sənədində mədəni irsin bərpası xüsusi strateji istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Bu çərçivədə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən bir neçə istiqamətdə tədbirlər görülmüşdür:

Muzey binalarının texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi : Azad edilmiş ərazilərdə yerləşən muzeylərin binalarının fiziki vəziyyəti ilə bağlı texniki ekspertiza aparılmış, təhlükəli və tamamilə dağılmış obyektlərin siyahısı hazırlanmışdır (Mədəniyyət Nazirliyi, 2022).

Sənədləşdirmə və rəqəmsallaşdırma: Mövcud olan arxiv sənədləri, fotolar və video materiallar əsasında talan edilmiş muzeylərin virtual rekonstruksiyası üzərində işlər aparılır. Bu, gələcəkdə muzeylərin eynilə əvvəlki plan üzrə yenidən qurulmasına və eksponatların virtual sərgisinin təşkili üçün əsas yaradır.

Yeni konseptual yanaşmaların hazırlanması: Diyarşünaslıq muzeylərinin yenidən qurulması zamanı müasir muzeyçilik tələblərinə uyğunlaşdırılmış interaktiv ekspozisiyalar, təhsil bölmələri, rəqəmsal məlumat bazaları və inklüziv dizayn kimi komponentlər nəzərdə tutulur (Aliyev, 2022).

Mədəni irsin bərpası sahəsində UNESCO, ICOM (International Council of Museums) və ICBS (International Committee of the Blue Shield) kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq intensivləşdirilmişdir. 2021-ci ildə UNESCO-nun Azərbaycandakı missiyası tərəfindən Qarabağ bölgəsində ilkin monitorinq həyata keçirilmiş və bölgədəki mədəni irsin vəziyyəti ilə bağlı rəsmi hesabat hazırlanmışdır (UNESCO, 2021).

Azərbaycan UNESCO ilə birgə; Bəzi eksponatların mənşəyinin sənədləşdirilməsi və qaytarılması üçün beynəlxalq hüquqi prosedurların başlanması;

Qarabağda yerləşən bəzi mədəniyyət obyektlərinin UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına salınması təşəbbüslərini irəli sürmüşdür;

Mədəni irs üzrə beynəlxalq donorların cəlb olunması ilə bağlı danışıqlar aparılmışdır.

Beynəlxalq ictimaiyyətin və diaspor təşkilatlarının da iştirakı ilə “Cultural Heritage Recovery Fund” (Mədəni İrsin Bərpası Fondu) kimi layihələrin yaradılması təklif olunmuşdur.

Bərpa prosesi ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur ki, İşğal zamanı məhv olmuş inventar məlumatlarının yoxluğu, eksponatların bərpasını çətinləşdirir;

Eksponatların qara bazarlarda və şəxsi kolleksiyalarda izini tapmaq üçün beynəlxalq hüquq mexanizmləri kifayət qədər çevik deyil;

Muzeylərin yenidən qurulması üçün böyük maliyyə və texniki resurslara ehtiyac var.

Bununla belə, 2022-ci ildən başlayaraq Şuşa, Ağdam və Füzuli kimi şəhərlərdə yeni muzey komplekslərinin layihələndirilməsi və tikintisi üzrə tenderlər keçirilmiş, “Şuşa Tarixi Muzeyi”nin bərpaası artıq başlanmışdır. Eyni zamanda, müasir texnologiyalar vasitəsilə virtual muzeylərin yaradılması və bu vasitə ilə eksponatların sərgilənməsi üçün təşəbbüslər irəli sürülmüşdür (Mədəniyyət Nazirliyi, 2023).

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi təkcə siyasi və strateji əhəmiyyətə malik ərazi deyil, həm də ölkənin və regionun mədəni-sivilizasiya tarixində özünəməxsus yer tutan qədim bir mədəniyyət mərkəzidir. Burada fəaliyyət göstərən muzeylər – istər tarix, istərsə də diyarşünaslıq profilli olsun – Azərbaycan xalqının kollektiv yaddaşının fiziki daşıyıcıları kimi çıxış etmiş, minilliklərə söykənən həyat tərzini, adət-ənənələri, sənətkarlıq nümunələrini və etnoqrafik xüsusiyyətləri özündə əks etdirmişdir.

Lakin 30 ilə yaxın işğal dövründə bu muzeylərə qarşı həyata keçirilmiş vandalizm aktları, maddi-mədəni irsin sistemli şəkildə məhv edilməsi və ya mənimsənilməsi, Azərbaycanın mədəni irsinə deyil, həm də beynəlxalq humanitar hüquqa qarşı törədilmiş cinayət aktları kimi qiymətləndirilməlidir. Qarabağda muzeylərin talanı, onların binadan-eksponata qədər fiziki və mənəvi olaraq silinməsi, mədəni soyqırımın bariz nümunəsidir.

Bu araşdırma göstərdi ki; Ən çox zərər görənlər diyarşünaslıq muzeyləri olub; çünki onların eksponatları əsasən yerli əhalidən toplanan və sənədlərlə təsdiq olunmayan artefaktlardır; Eksponatların böyük hissəsi inventarlaşdırılmamış, bir qismi isə məqsədli şəkildə qara bazarlara çıxarılmışdır; Müharibədən sonra mədəniyyət obyektlərinin bərpaası çətin, lakin zəruri və strateji əhəmiyyət daşıyan prosesdir; Sənədləşdirmə, rəqəmsallaşdırma və hüquqi müdafiə sahəsində ciddi institusional və texnoloji boşluqlar mövcuddur.

Azərbaycan dövlət orqanları mədəni irsin qorunması və bərpaası üzrə uzunmüddətli strategiyalar qəbul etməli, regionlardakı bütün diyarşünaslıq muzeylərinin rəqəmsal bazasını yaratmalı, bərpa işlərinə yerli əhali, alimlər və mədəniyyət xadimlərini cəlb etməlidir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin də mədəni irsə münasibətdə maarifləndirilməsi və bu sahəyə ictimai dəstəyin gücləndirilməsi vacibdir.

Milli Elmlər Akademiyası və universitetlər Qarabağ və ətraf regionların muzey irsini tədqiq edən ayrıca elmi proqramlar və layihələr yaratmalıdır. Əldə edilmiş məlumatlar həm lokal, həm də beynəlxalq elmi jurnallarda çap olunmalı,

bu sahədə məlumat bazası zənginləşdirilməlidir. Muzey işi üzrə gənc kadr hazırlığına da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

UNESCO, ICOM və digər beynəlxalq qurumlar Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı törədilən pozuntuları daha açıq şəkildə gündəmə gətirməli və müvafiq hesabatlarla məsuliyyətli tərəfləri müəyyən etməlidir. Talayb aparılmış artefaktların izlənməsi və geri qaytarılması üzrə dəstək mexanizmləri gücləndirilməli, bu sahədə beynəlxalq hüquq normaları daha effektiv tətbiq olunmalıdır. Muzeylərin bərpası yalnız keçmişə yönəlmiş addım deyil, həm də gələcək nəsillərə milli identiteti aşıl意思an və tarixi yaddaşı qoruyan fundamental bir fəaliyyət sahəsidir. Bu səbəbdən, hər bir eksponatın, hər bir muzeyin bərpası milli-mənəvi borc kimi qəbul edilməlidir.

Qarabağ və digər işğaldan azad olunmuş ərazilərdə muzeylərin yenidən dirçəldilməsi, yalnız mədəni baxımdan deyil, həm də sosial və ideoloji baxımdan Azərbaycanın suverenliyinin və mədəni irsinin yenidən təsdiqidir. Bu prosesin uğurla başa çatması üçün elmi yanaşma, ictimai iştirak və beynəlxalq dəstəyin paralel şəkildə təmin edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. (2020). İşğal altında qalmış mədəniyyət müəssisələri haqqında məlumat. <http://culture.gov.az>
2. Əliyeva, G. (2015). Qarabağ bölgəsinin diyarşünaslıq muzeyləri və onların taleyi. *Azərbaycan Tarixi*, (3), 45–53.
3. Aliyev, R. (2019). Qarabağ xalçaçılıq məktəbi və onun erməni işğalı zamanı məhvə sürüklənməsi. *Azərbaycan Mədəniyyəti*, (4), 12–19.
4. UNESCO. (2021). Preliminary Report on Cultural Heritage in the Liberated Territories of Azerbaijan. Paris.
5. ICBS – International Committee of the Blue Shield. (2005). Protection of Cultural Property in Armed Conflict: Compilation of Documents. The Hague.

Shahnaz Atayeva Akif gizi

Azerbaijani Museums Looted During War

Summary: This article explores the systematic looting and destruction of museums in Azerbaijan, particularly in the Karabakh region, during the Armenian occupation. It highlights the loss of thousands of cultural artifacts including carpets, coins, manuscripts, and archaeological items and documents and affect of this cultural vandalism on Azerbaijan's historical memory. The

paper also discusses national and international restoration efforts and the challenges in preserving cultural heritage after war.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, looting, artifacts, cultural heritage, war.

Шахназ Атаева Акиф кызы

Азербайджанские музеи, разграбленные во время войны

Резюме: Азербайджан всегда был центром цивилизации с богатым культурным наследием, материальными и духовными ресурсами, сформировавшимися за тысячелетия истории. Для сохранения и изучения этого наследия по всей стране функционировали музеи различных направлений – исторические, этнографические, художественные и, особенно, краеведческие. Краеведческие музеи, как уникальный источник, отражающий социально-экономические, этнографические и исторические процессы развития отдельных регионов, имеют огромное значение как в научных исследованиях, так и в формировании национальной и культурной идентичности.

Однако в результате военной агрессии Армении против Азербайджана в конце XX века значительная часть страны, Карабах и прилегающие регионы, были оккупированы. За время этой оккупации, продолжавшейся почти 30 лет, были потеряны не только человеческие жизни и населенные пункты, но и музеи, исторические памятники и библиотеки, являющиеся неотъемлемой частью культурного наследия азербайджанского народа, были систематически разрушены, разграблены, а в некоторых случаях и преднамеренно уничтожены.

Акты культурного вандализма, совершаемые Арменией на оккупированных территориях, являются грубым нарушением международного гуманитарного права, в частности Гаагской конвенции 1954 года и документов ЮНЕСКО об охране культурного наследия. Тысячи экспонатов, включая археологические находки, образцы ковров, нумизматические коллекции, предметы домашнего обихода, редкие документы и другие предметы, хранящиеся в десятках музеев, были утрачены, вывезены за границу или проданы на черном рынке.

Цель данной статьи – научное исследование основных областей ущерба, нанесенного культурному наследию Азербайджана в период оккупации, особенно судьбы краеведческих музеев в Карабахе и других регионах, освещение исторических документов и фактов, а также анализ

реставрационных, реконструкционных и международно-правовых усилий, предпринятых в этой области.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, разграбление, артефакты, культурное наследие, война.